

Den historiska kompromissen på Island 1944

En studie kring ett regeringssamarbete mellan arbetarpartierna och högern 1944–1946

AV ANNA G JÓNASDÓTTIR

I. Inledning

Republiken Island fick sin första parlamentariska regering den 21 okt 1944. Drygt fyra månader hade då gått sedan landet förklarades vara en självständig republik. En utomparlamentarisk regering hade suttit sedan hösten 1942.

Den första folkförankrade regeringen på ett suveränt Island tillkom genom den sk historiska kompromissen. De två stridande krafterna i landet sedan årtionden tillbaka, arbetarrörelsen med socialistpartiet (jfr nedan) i spetsen och borgarklassen representerad av självständighetspartiet samsades om en fredsuppgörelse. Självständighetspartiets ledare Ólafur Thors, bildade en trepartiregering bestående av sex ministrar och platserna delades lika mellan de tre partierna, självständighetspartiet, socialdemokraterna och socialisterna.

Den utomparlamentariska regeringen (1942–44) hade varit i det närmaste handlingsförlamad på grund av otillräckligt stöd i alltinget. En snabbt växande inflation hade blivit ett stort problem i isländsk politik. I början av sept 1944 ställde regeringen en kabinetsfråga på ett lagförslag med inflationsbekämpande åtgärder. Detta förslag föll.

Förutom att en handlingskraftig regering behövdes var det i synnerhet *en* viktig fråga som låg till grund för det nya regeringssamarbetet. En ansevärd summa pengar hade samlats i isländsk ägo under kriget. Den låg i utländska banker och väntade på att tas i bruk. Hur dessa tillgångar användes ansåg alla att skulle bestämma Islands öde under en lång framtid.

Det allmänna syftet med denna uppsats är att redogöra för detta regeringssamarbete, dess till-

komst och dess upplösning. Mer specificerat kan problemet lyda så här: För det första tänker jag visa hur huvudaktörerna i den politiska kampen motiverade sitt handlande. I anslutning till detta visar jag hur valet av handlingsalternativ påverkades av den nationella omgivningen dvs hur det politiska och ekonomiska läget i landet påkallade en typ av handling snarare än en annan. För det andra kommer jag att gå vidare och visa hur förändringar i omgivningen ledde till ändring av kalkylen eller planen med följd att ett nytt val träffades. Dessa ändringar hade sina rötter i den internationella omgivningen.

Vid analysen av politikernas intentioner och valtar jag till hjälp en modell som i viss mån bygger på Graham Allisons aktörsmodell (modell 1) i boken *Essence of Decision* (1971). Denna typ av analyschema passar här utmärkt inte minst av den enkla anledningen att huvudaktörerna i det här aktuella fallet verkligen resonerade i de termer som den "klassiska modellen" bygger på. Enligt Allison implicerar modell 1 att det är "hot och möjligheter som uppkommer på /.../ den strategiska marknaden (marketplace)" som föranleder aktörerna att handla. (S 33.)

För att belysa det "scenario" som utgjorde bakgrunden till det politiska experiment som här ska behandlas, kommer jag att a) ge en historisk tillbakablick över den socio-ekonomiska utvecklingen på Island, b) beskriva kort det ekonomiska och politiska läget i landet 1944 och c) visa hur omvärlden, på ett mer definitivt sätt än tidigare, trängde sig in på Islands politiska arena 1945 med följd att politikernas handlingsutrymme i inrikespolitiken minskade, helt nya förutsättningar uppkom vilka krävde översyn av den tidigare gjorda planen.

II.1 Historisk tillbakablick

Island – en efterbliven koloni

Vid 1900-talets början var Island ännu ett utfattigt primitivt bondesamhälle. Den framväxande kapitalismen ute i världen vände under lång tid endast sin mörka sida mot Island. Nordatlanten, som tidigare hade varit närmast ett privatområde (mare nostrum) för norska vikingar, sjökämpar och fiskare, blev redan i början av 1400-talet en övningsplats för den spirande kampen om världens resurser. Engelsmännen fiskade redan på den tiden under vapenskydd men då gällde det inte att värja sig mot isländska trålsaxar utan mot beväpnade tyska hansaskepp. Islänningarna fick se sin fiskegräns krympa mer och mer allteftersom teknikens framsteg möjliggjorde intensifierad exploatering av fiskebankarna och mäktiga stater, främst England, kohandlade med Danmark om större och större förmåner.¹

Reformationen påtvingades islänningarna av den danske kungen på 1500-talet liksom kristendomen av den norske 500 år tidigare. Den legitimerade att stora egendomar på Island blev kungens, och kyrkor plundrades på sina skatter. 1600-talet medförde kungligt envælde och det som värre var ett kungligt, danskt handelsmonopol. Historiker är genomgående ense om att handelsmonopolets verkningar var den värsta av alla plågor som drabbade islänningarna.

1700-talet förde med sig särskilt hårda påfrestningar för Islands folk. Vulkanutbrott med förödande verkan för växtliv, djur och människor, hårt klimat och missväxt härjade i en sådan utsträckning att invånarna var något färre vid seklets slut än vid dess början.

Under 1800-talets första hälft, främst efter 1840, inleddes den segslitna befrielsekamp i tal och skrift, som resulterade i att Island blev en oberoende stat i union med Danmark 1918 och en självständig republik den 17 juni 1944.

Landvinningar i den politiska frihetskampen

Den isländska frihetskampen under 1800-talet och in på 1900-talet var tvåsidig. Dels gällde den frigörelse från danskt herravälde dels demokratiska fri- och rättigheter och parlamentarism. Bägge delarna vanns i etapper. Det första konkreta målet var att få ett inhemskt rådgivande ting.² Detta uppnåddes med ett kungligt beslut 1840. Det återupprättade alltinget hade sitt första möte i Reykjavik 1845. Då hade det gått nästan ett halvt sekel sedan det gamla alltinget hade sin sista samman-

komst. På slutet var det endast en dömande instans.

Kungen avsåg sig enväldet 1848. Därmed, tyckte islänningarna, hade det skapats en politisk och rättslig grund för att sätta i gång med självständighetskampen på allvar.

År 1874 fick Island en egen grundlag som dock endast garanterade landet och dess befolkning begränsade rättigheter. Ett länge efterlängtat mål nåddes 1904 (efter det sk systemskiftet i Danmark), då den styrande makten överflyttades till Island. En isländsk ministerpost med ansvar inför alltinget inrättades i Reykjavik.

Under perioden fram till 1918 pågick en ständig strävan att revidera grundlagen från 1874 och att helt upphäva de avskydda sk ställningslagarna från 1871. Dessa slog fast att Island var en oskiljbar del av det danska riket med särskilda landsrättigheter. Liksom i det övriga Europa infördes successivt olika demokratiska fri- och rättigheter såsom hemliga val, utvidgad rösträtt osv:

Antalet ministerposter ökade till tre i början av året 1917 och det nybildade framstegspartiet (jfr nedan), det gamla hemstyrepartiet och det gamla självständighetspartiet intog var sin post. Under denna regering blev Island en självständig stat i union med Danmark den 1 dec 1918. Detta skedde utan någon nämnvärd uppmärksamhet. Världsläget och de svåra inrikesförhållandena skymde denna så länge efterlängtade händelse.

Några drag i näringslivets utveckling fram till andra världskriget

Trots det självstyre som vanns 1874 dröjde det över en kvarts sekel innan några avgörande framsteg gjordes inom näringslivet och överhuvudtaget för uppbyggnad av samhället. Inget nämnvärt inhemskt kapital fanns och inga banker eller andra penninginstitutioner. Den första banken, en statlig sådan (Landsbanki Islands), startades 1885.

Vid mitten av 1800-talet var små öppna roddbåtar fortfarande den dominerande typen av fiskebåtar och jordbruket sköttes med primitiva redskap, mest med enkla handverktyg. Nästan all handel låg i danska händer. En viktig förnyelse inträdde dock i fisket och inom handeln omkring 1870. Större däckade båtar började användas i större utsträckning än tidigare och isländska handelsföreningar bildades. Då först blev Reykjavik en fiskeort och inte i första hand ett centrum för ämbetsmän och köpmän som tidigare.

Dessa framsteg inom fiskenäringen medförde också en viktig förändring i befolkningens skikt-

ning. Embryot till en kapitalistklass började växa i och med att köpmän successivt tog över fisket från besuttna bönder, och överflödigt arbetskraft på landsbygden flyttade till fiskebyarna i ökad omfattning trots rådande lag om anställningsplikt.

Jordbruket utvecklades sakta. Inga större investeringar gjordes där. Kapitalet gav betydligt snabbare avkastning vid investeringar i fiske och handel. Försök hade gjorts med ylleindustri i Reykjavik på 1700-talet men misslyckats. Spinn- och vävstugor startades på ett par ställen på landsbygden 100 år senare men lades ner av olika anledningar. De yllefabriker som nu drivs på dessa orter kom igång långt senare.

Det var först efter sekelskiftet, efter ministerpostens tillkomst och efter det att en ny bank (Íslandsbanki) driven med utländskt privatkapital inrättades i Reykjavik, som den avgörande omvandlingen inträdde i isländskt näringsliv. Den första trålarren köptes 1907. Den händelsen innebär att en industrialiseringsprocess hade kommit igång på Island. De närmaste 10 åren blomstrade trålardriften i privata händer med utländskt kapital bakom sig. Sillfisket eller rättare sagt fabriksproduktion på Island av sillolja och mjöl ägdes och drevs nästan uteslutande av normän ända fram till 1930.

Trålardriftens införande i isländskt näringsliv medförde genomgripande förändringar i samhället. Det sena 1800-talets begynnande omstrukturering av samhällsklasserna fick klara linjer under 1900-talets första årtionden. De möjligheter som fanns till framsteg och uppbyggnad av fisket, fiskindustri, grossisthandel och köpenskap utnyttjades till fullo av duktiga borgare. Arbetskraften strömmade till kusten, till fiskebyarna. Landsbygden höll på att bli öde, tyckte bönderna, som fick allt svårare att rekrytera tillräckligt med tjänstehjon. Bönderna, vilkas ställning i alltinget var stark, försökte in i det sista att hålla kvar det s k vistbandet (lag från 1783 om plikt för egendomslösa att ha fast årsanställning). Vistbandet hade under lång tid varit en hämsko på strukturomvandlingen och det löstes 1907.

Som i andra länder i liknande situation skärptes klasstriderna. De första försöken att bilda fackföreningar hade redan börjat. Kravet om en lagfäst 10-timmars arbetsdag lades fram först 1910. Första fackföreningen bland kvinnliga arbetare bildades 1914. En strejk, den första i landet, hade uppstått 1904 vid ett brobygge på nordöstra Island. Dagsbrún (en arbetarfackförening i Reykjavik) bil-

dades 1906 och samma år började den första arbetartidningen (Alhýdubladid) komma ut. Intressekonflikterna dels mellan land och stad dels mellan arbete och kapital var vid den tiden klart urskiljbara.

Trålardriften som hade haft sin prövotid de första 4–5 åren efter starten 1907, ökar sedan i omfattning. De första bolagen (Alliance, Íslandsfélagid) blir större och nya bildas (Kveldúlfur 1911).³ Inhemsk kapitalbildning börjar bli en realitet.

Fisket blev även fortsättningsvis grunden för Islands ekonomi, fisk och fiskprodukter var huvudexportvaran såsom det hade varit sedan mitten av 1300-talet. Efter några dystra år vid och efter första världskrigets slut hände det samtidigt att den konservativa regeringen skrev upp kronan (1925), exportpriserna blev högre och fiskfångsterna ökade. Ett fördelaktigt ekonomiskt läge varade i stort sett fram till 1920-talets slut.

Under dessa år, främst under framstegspartiets och socialdemokraternas informella samarbete som inleddes 1927, lades grunden till den uppbyggnad på alla fronter som vidarefördes på 1930-talet. Staten tog över all försäljning av sill och den första statliga sillfabriken byggdes. Stödfonder och en bank för jordbruket inrättades, ett statligt rederi kom igång och stora satsningar gjordes inom utbildnings- och kultursektorn.

Världsdepressionen drabbade Island år 1930. Exportvarorna föll i pris och 1930-talets protektionistiska politik medförde försäljningssvårigheter de närmaste åren. År 1928 hade exportvärdet på isländska varor uppgått till 80 miljoner kr (isl) men 1931–33 var motsvarande siffra endast 45 miljoner kr per år. Goda fångster fram till 1933 var dock en viss räddning men 1936 kom det svåraste slaget – Spanien som varit en av de största handelspartnerna stängde sina marknader på grund av inbördeskriget. Exporten av saltad fisk som länge varit huvudexportvaran föll drastiskt.⁴ Depressionen höll sig envetet kvar på Island under 1930-talet. Detta berodde i främsta rummet på den isländska produktionens och exportens ensidighet.

De politiska partiernas sociala grundval och tillkomst

Hela 1800-talet handlade isländsk politik, efter det att man kan börja tala om en sådan, i stort sett om en enda sak – den s k självständighetsfrågan. De första politiska sammanslutningarna bildades i anslutning till denna. Grupper uppstod utanför alltinget i syfte att väcka folk till medvetande och intresse för frihet och allmänna framsteg i landet.

För det andra grupperade sig alltingsledamöterna för att markera och stärka de olika ställningstagandena i befrielsestriden mot Danmark. Vid århundradets slut kan man tala om någorlunda fast formade parlamentspartier delade efter hur radikala kraven på oberoende var. Det var således hemstyrepartiet, majoriteten av alltingsmännen, som stod bakom den första isländska ministern, 1904–08, Hannes Hafstein.

Omkring sekelskiftet hade samhällsstrukturen börjat förändras i likhet med utvecklingen i det övriga Europa. Betingelser för klasspartier blev allt klarare. De dubbla ekonomiska motsättningarna nämndes ovan. I enlighet med dem blev tiden mogen 1916 för bildandet av ett arbetarparti samt ett bondeparti.

Det sistnämnda fick namnet framstegspartiet (Framsóknarflokkur) och var från början ett parlamentsparti. Trots att dess tillkomst var ett klart uttryck för böndernas medvetna hävdande av sina intressen gentemot "fiskekungar" och köpmän betonades dock enhetsideologin hela tiden. Framstegspartiet skulle också arbeta för stadsnäringarnas, framför allt fiskets, framgång. Partiet hade från början en viss vänsterprofil⁵ inte minst genom den fortfarande aktuella nära anknytningen till den kooperativa rörelsen.

Det första utomparlamentariska partiet på klassbasis bildades i mars 1916. Sju fackföreningar slog sig ihop till en landsorganisation som samtidigt var ett socialdemokratiskt parti (Alhýðusamband Islands-Alhýðuflokkurinn). Uppkomsten av moderna borgerliga partier dröjde emellertid ännu många år.

Det är allmänt antaget på Island att grunden till det nuvarande partisystemet lades 1916. Detta år var också i övrigt rikt på händelser som förberedde en ny tid. Vid kommunfullmäktigeval i Reykjavik lades det fram en arbetarlista för första gången. Den fick stor majoritet och tre av fem mandat. Både "landsval" (hela landet en valkrets, nerlagt 1934) och val i valkretsar till alltinget ägde rum, där betydligt fler än tidigare hade rösträtt; 1915 hade rösträtten utvidgats till bl a kvinnor över 40 år. Den första representanten för städernas arbetare, vilken kandiderade som sådan, kom in i alltinget.⁶ Samma år bildades isländska trålarägares förening med ett klart uttalat syfte att tillvarata skeppsägarnas intressen gentemot de lönearbetande sjömännen. Denna förening blev länge isländska arbetsköparens huvudfäste. Föreningen bildades ungefär samtidigt som trålarägarna gav sig ut i omfattande strider med en

annan nybildad intressegrupp, Reykjaviks sjömansförening. Trålarjägmännen strejkade i två veckor. Detta var den första strejken på Island som hade en betydande verkan i samhällslivet.⁷ Från och med denna händelse blev arbetar- och fackföreningsfrågor företeelser att räkna med i samhället.

En viktig bakgrund till de skärpta motsättningarna var första världskrigets verkningar. I början tjänade Island bra på kriget. Efterfrågan på fisk och fiskprodukter ökade kraftigt. Åren 1915 och 1916 gjorde trålar- och båtägare mycket stora förtjänster. Arbetarlönerna höjdes emellertid endast obetydligt medan livsmedelspriserna rusade i höjden. Under krigets två sista år blev läget på Island krisartat. Störda kommunikationer på havet hindrade transport av kol, olja, salt och andra nödvändighetsvaror för fisket och det dagliga livet. 1917 såldes hälften av trålarflottan till Frankrike. Mot krigets slut rådde hög-arbetslöshet och varubrist och till råga på allt härjade spanska sjukan 1918.⁸

Arbetarnas framgång i kommunalvalet i Reykjavik 1916 fungerade uppenbarligen som en varningssignal för borgarna. Dessa blev påtagligt varse nödvändigheten av att hålla ihop. Före nästa kommunalval 1918 bildades i Reykjavik en borgerlig förening eller ett valförbund som fick namnet Självstyre. Initiativtagarna påpekade med skärpa att här hade man att göra med det som i utlandet kallades "socialismus" och att åtgärder måste vidtas.⁹ Borgarnas skräck för arbetarnas framfart gällde ännu endast i liten grad alltinget. Valsystemet var så uppbyggt att tätorterna var underrepresenterade men där hade naturligtvis det nybildade arbetarpartiet sitt huvudsakliga väljarunderlag. Ett försök med en antisocialistisk lista i alltingsvalet 1919 bemöttes även med motstånd i de borgerliga leden. Det fanns ingen socialistisk grupp att bekämpa i alltinget.¹⁰

En långvarig och het politisk fråga torde i hög grad ha bidragit till det sena enandet bland borgerligheten nämligen den sk vattenfallsfrågan (fossamálid). Den gällde försäljning av isländska vattenfall och älvar till utlänningar. Denna fråga delade politiker i motsatta läger alltsedan åren före sekelskiftet och fram emot 1930. 1917–19 var striden särskilt hård.¹¹

Det allmänna krisläget i landet som förorsakades av kriget förbättrades något men en efterkrigskris i ekonomin trädde i stället. Fiskpriserna sjönk, efterfrågan minskade och en del export-

länder införde nya tullar. En ovanligt hård vinter med långvarig frost 1917–18 drabbade dessutom jordbruket illa och gjorde bristen kännbarare i städerna.

En socialdemokratisk ledare under många år, Jón Baldvinsson, valdes in i alltinget 1921. Samma år lade han fram ett lagförslag om rätt till 6 timmars vila per dygn för sjömännen på trälarna, och det gick igenom. Denna seger betecknas alltjämt som den första stora milstolpen i den isländska arbetarrörelsens kamp.

Några försök gjordes i alltinget att bilda ett brett borgarparti med ett klart inrikespolitiskt program. Detta parti skulle företräda alla grupper i samhället och kunna säkra frihet och rättvisa gentemot de frihetsinskränkningar och snäva särintressen som framstegspartiet och socialdemokraterna ansågs föespråka. Någon enighet på bred grund kom ej till stånd förrän 1924, då 20 av 42 alltingsledamöter under ledning av Jón Thorláksson bildade det konservativa partiet (Íhaldsflokkurinn). Där enades stommen ur det gamla hemstyrepardiet, som formellt hade existerat fram till valet 1922 (en del av dess tidigare medlemmar hade gått in i framstegspartiet vid dess bildande), med största delen av det gamla självständighetspartiets medlemmar. Resten av dessa, de mest nationellt inriktade, höll sig utanför och bildade ett eget liberalt parti tre år senare.

Det konservativa partiet gick ut med ett mycket kort och konkret program i början. Målet var att förbättra statens finanser vilka var mycket dåliga. Partiet fick genast hand om regeringsmakten och styrde den närmaste valperioden.

Framstegspartiet blev det största partiet i alltinget 1927 och bildade ensamt regering men med socialdemokraternas stöd. Dessa partier behöll regeringsmakten de närmaste tolv åren med undantag av en tvåårsperiod 1932–34,¹² då framstegspartiet regerade tillsammans med självständighetspartiet.

Som ovan nämndes bildades i Reykjavik 1927 ett litet liberalt parti (Frjálslyndi flokkurinn). Detta var ett sista försök att hålla vid liv en nationell liberal rörelse som tidigare hade funnits i landet. Redan från början förklarade sig liberalerna i opposition mot det regerande framstegspartiet och dess stödtrupp, socialdemokraterna. Samverkan mellan de båda oppositionspartierna, det liberala och det konservativa, blev allt intimare och 1929 var det dags för sammanslagning av partierna – det nuvarande självständighetspartiet blev till. För klarhetens skull bör markeras att detta nya parti

inte får förväxlas med det tidigare nämnda självständighetspartiet som bildades vid sekelskiftet och som vid denna tid upphört att existera.

Meningskiljaktigheter och fraktionsbildningar inom arbetarnas parti- och fackliga organisation blev öppna redan 1921, men det dröjde till 1930 innan Islands kommunistiska parti bildades. Partiet vann en betydande valseger 1937 – fick tre mandat i alltinget medan socialdemokraternas platsantal minskade lika mycket. Ett år senare slog sig kommunistpartiet, som sedan 1935 föespråkat enhetsfront, ihop med socialdemokraternas vänsterfalang och ett nytt parti bildades – folkets enhetsparti-socialistpartiet (Sameinigarflokkur althýdu-sózialistaflokkurinn). Efter grundlagsförändringen (valsystemet) 1942 var detta parti det tredje största i alltinget med tio mandat och 18,5 % av rösterna. Självständighetspartiet var nu störst med tjugo mandat, framstegspartiet hade femton och socialdemokraterna kom på fjärde plats med sju mandat. Denna partistruktur och styrkeförhållanden i alltinget har sedan dess i stort bestått.

II.2 Lägesbestämning

Det är nog ingen överdrift att säga att andra världskriget medförde en avgörande förändring på de flesta områden för Islands folk. Bl a fördes landet nästan i bokstavig mening längre västerut på kartan. Landets förbindelser med USA vilka hade varit försvinnande små före 1939 ökade hastigt både i omfång och intensitet efter att Roosevelt deklarerade (1940) att USAs försvarslinje österut låg öster om Island.¹³

Från Nazitysklands håll hade man länge varit medveten om Islands strategiska betydelse. Island hade ett tag omfattande handelsförbindelser med Tyskland och tyskarna lade sig på många sätt i isländska frågor.¹⁴ I mars 1939 ville Hitler få landningstillstånd för Lufthansa på Island men blev vägrad.¹⁵ Däremot finns det inget som tyder på att tyskarna planerade att ockupera Island.

En månad efter ockupationen av Danmark landsteg engelska trupper på Island (10 maj 1940). Landet var ockuperat för första gången i sin historia. I juli månad 1941 åtog sig USA Islands försvar men engelsmännen hade kvar en mindre styrka på Reykjaviks flygplats. Vid denna tidpunkt började västmakterna lägga de första planerna om stadigvarande militärt fäste på Island.¹⁶

Under många år framåt kan man tala om ett slags schizofrent tillstånd i isländsk politik. Å ena sidan krävde det inrikespolitiska och ekonomiska

läget att all kraft lades ner på att lösa svåra problem vilkas verkningar kunde betraktas som avgörande för framtiden. Å andra sidan tvingades isländska politiker föra ett hemligt spel mot utlandet, i första hand USA, som hela tiden var ett hot mot problemlösningarna på hemmaplan. Detta spel blev dock inte en egentlig, öppen och därmed explosiv politisk fråga förrän 1945–46.

Kriget medförde mycket omfattande förändringar i landets produktion och enligt en bedömare "... en fullständig omvandling av den isländska utrikeshandeln, både vad gällde handelspartners och typer av exportprodukter".¹⁷ Det viktigaste var att fryst färsk fisk ersatte saltfisken som exportvara nummer ett och att USA blev en betydelsefull handelspartner, främst en importkälla.¹⁸ Hela det ekonomiska livet ändrades grundligt. I årtal hade Island haft stora ekonomiska svårigheter. Fiskeflottan var liten och dålig. Fångsterna var inte särskilt stora. Stora och moderna utländska trålare sopade fiskebankarna även in på landets fjordar och bukter. Stora marknadsförluster under trettioalet då handelsrestriktioner också blev vanliga gjorde läget högst krisartat. I slutet av 1939, då den utlöpande sedelmängden på Island var under 14 miljoner isl kronor hade landet korttidslån i utländska banker för över 12 miljoner kronor.¹⁹ De närmaste åren "ändrades denna lilla nation från en hårt skuldsatt till en "creditor nation", kom in i en sorts vild välmåga, ett väldigt uppsving i levnadskostnader och ett fullständigt annorlunda slag av ekonomiska svårigheter än de hon hade fått erfarat före kriget".²⁰

Valkretsfrågan aktualiserades för andra gången i en tid då det ekonomiska och politiska läget var särskilt hotfullt. I början av trettioalet var det världsdepressionen och hårda klasstrider som skakade landet. Tio år senare förorsakade ett världskrig direkt och indirekt nya typer av problem på Island. Den snabbt växande inflationen och prishöjningarna gjorde att strejker för lönehöjningar bröt ut vid årsskiftet 1941–42.²¹ Den sittande sk nationalregeringen utfärdade då en lag om lönestopp vilket i realiteten spräckte regeringen – den socialdemokratiske ministern avgick.²² De andra regerade dock vidare tills förslaget om grundlagsförändringen (framlagt av socialdemokraterna) gick igenom i alltinget. En självständighetspartistisk minoritetsregering ledd av Ólafur Thors satt mellan valen sommaren 1942 med de båda vänsterpartiernas passiva stöd. Under denna regering upphävdes lagen om lönestopp

och fackföreningarna avgick med seger i många centrala frågor. 8-timmars arbetsdag erkändes liksom höga tillägg för övertids- och nattarbete och lönerna blev indexreglerade.

Socialister och socialdemokrater stred hårt mot varandra inom fackföreningarna under dessa år och 1942 fick socialisterna övertaget i den största fackföreningen i Reykjavik.

Efter det andra valet 1942 uppstod ett dödläge i politiken. Den nya valkretsindelningen hade slagit igenom direkt och ändrat partiernas styrkeförhållanden i alltinget på ett avgörande sätt. Valkretsfrågan vållade också för andra gången hätska strider mellan framstegspartiet (som alla tre gångerna slagits för status quo, se not 12) och självständighetspartiet.²³ Och det visade sig svårt att ta upp samarbetet på nytt som om ingenting hade hänt. En rättvisare alltingsrepresentation kostade således en bitter fiendskap mellan (framför allt ledarna i) de två största partierna, vilket för tillfället omöjliggjorde ett regeringssamarbete dem emellan. För det andra hade nu socialisterna intagit platsen som det tredje största partiet men ett samarbete med dem framstod fortfarande som för hotfullt för att kunna prövas i verkligheten. Den utomparlamentariska regeringen som nämndes inledningsvis kom till som en nödlösning av denna politiska handlingsförklamation hösten 1942.

Efter republikens införande den 17 juni 1944 tedde sig regeringssituationen allt mer ohållbar. En regering nästan utan stöd i alltinget var inte mycket att ha med tanke på vikten av de ekonomiska frågor som pockade på sin lösning. Även tidigare under våren hade självständighetspartiet börjat undersöka möjligheterna av att återuppliva nationalregeringen möjligtvis med alla fyra partierna inblandade. Och efter den utomparlamentariska regeringens fall i september kom det i gång intensiva förhandlingar om regeringssamarbete under ledning av Ólafur Thors. Framstegspartiet drog sig slutligen definitivt ur i början av oktober, det ville inte samarbeta med självständighetspartiet. Vissa i dess led såg även en fortsatt utomparlamentarisk regering som den bästa lösningen. Det var i detta läge som Ólafur Thors inledde förhandlingar om samarbete med de två vänsterpartierna vilket resulterade i regeringsbildande den 21 oktober 1944.

III. Planen

III.1 Aktörerna

Jag utgår från två huvudaktörer, socialistpartiet och självständighetspartiet. Dessa kommer att framstå som personifierade i sina respektive ledare, Einar Olgeirsson (soc) och Ólafur Thors (självst) i och med att det är i första hand i skrivet material från dessa två som jag har att söka information om "partiernas intentioner". Varför är då socialisterna ensamma den ena huvudaktören? Socialdemokraterna ingick också i det samarbete som kom till stånd. Den frågan kan besvaras i tre eller egentligen fyra led. För det första var socialisterna vid det här laget störst och mäktigast av de två vänsterpartierna. För det andra ligger det historiskt intressanta just i det faktum att ett radikalt socialistparti vars kärna nyss varit hårt Moskvauppbunden går in i ett regeringssamarbete med kapitalkontrollanternas parti. Den tredje anledningen är den att det som mer än någonting annat sporrade högerledaren Ólafur Thors att söka samarbete med det socialistiska blocket var ett mycket uppmärksammat tal som Einar Olgeirsson höll i alltinget den 11 sept 1944. Den sittande regeringens ovannämnda lagförslag om inflationsbekämpande åtgärder var då uppe till debatt. Detta tals avgörande verkan är allmänt omvittnat.²⁴ Dessutom – för det fjärde – var det socialisternas ensidiga agerande som spräckte regeringen två år senare.

III.2 "Problemet" hösten 1944

En av de avgörande förutsättningarna för att ett samarbete kunde komma till stånd var att de två aktörerna uppfattade problemet i stort sett lika. Den akuta politiska frågan för dagen var att en handlingskraftig regering måste bildas. Just handlingskraften var i sin tur förutsättningen för att man kunde ta itu med det stora problemet såsom de såg det: hur inflationen och prishöjningarna skulle angripas men kanske framför allt hur det kapital som samlats under kriget skulle användas "för samhällets bästa".

Från Einar Olgeirssons (EO) synvinkel sett var det inte den sittande regeringens svaghet som var det värsta utan att den, enligt hans bedömning, representerade sådana intressen som hade en fördömande verkan för den isländska ekonomin i allmänhet och för arbetarklassen i synnerhet. De inhemska intressen han i första hand avsåg var grosshandlars och köpmäns intressen.²⁵ (Den ut-

omparlamentariska regeringens finansminister var för övrigt själv en grosshandlare.) Det relativa välstånd arbetarna hade uppnått efter förhandlingarna sommaren 1942 skulle offras och mindre bönders och småproducenters utkomst beskäras, om det lagförslag regeringen skulle stå och falla med gick igenom.

Ólafur Thors (OT) var emot den sittande regeringen på grund av dess svaghet. Han och många andra i självständighetspartiet ansåg dessutom att framstegspartiet hade legat bakom den utomparlamentariska regeringens tillsättande två år tidigare i syfte att hindra hans egen minoritetsregerings fortsatta maktinnehav. OT menade att regeringen satt just på grund av politikernas inbördes strider men att den inte befann sig i något som helst "organiskt samband med de folkvalda representanterna". Detta gjorde att en dylik regering vore maktlös i allt annat än betydelselösa frågor.²⁶ Han påstod också på partiets landsmöte 1945 att alltinget under förra regeringsperioden varit svagare än någonsin tidigare och att de parlamentariska principerna riskerat att helt sättas ur spel.²⁷ Politikerna måste ta sitt ansvar som folkets representanter och värna om den verkställande maktens naturliga samband med den folkvalda församlingen. Brist på ett sådant ansvar tillskrev OT framstegspartiet.²⁸

Den andra delen av "problemet", den politisk-ekonomiska, erkändes givetvis av alla partierna som mycket viktiga frågor vilka måste behandlas snabbt och seriöst. Men det rädde, åtminstone i någon mån, delade meningar om vilka lösningar som skulle sökas. OT säger visserligen i sitt tal 21 okt att det hela tiden under förhandlingarnas gång rått fullständig enighet mellan partierna om den ena frågans lösning, nämligen att sparkapitalet skulle användas för att "... bygga upp och modernisera nationens näringsliv både till sjöss och till lands och att det inte skulle slösas bort".²⁹

Det visade sig däremot både före nyskapelse-regeringens bildande och efter, att det rädde meningsskiljaktigheter om hur mycket nytt som skulle skapas, hur snabbt och inom vilka sektorer man skulle satsa mest. Således fanns det den traditionella och ständigt levande ekonomiska motsättningen mellan "land och strand" där framstegspartiet förde böndernas talan om en rättvisare fördelning mellan jordbruk och fiske. Självständighetspartiet däremot representerade i första hand fiskenäringen och andra näringsgrenar vid "sjävarsidan". Motstånd mot en genomgripande nyskapelse av produktionsmedlen kunde också spåras från annat håll, nämligen från dem som

i första hand såg till handelsintressena men mindre värderade inhemsk produktion och förädling. EO antyder exempelvis i sitt tal att de intressen som han ansåg stå bakom den utomparlamentariska regeringen och som rejkvaviktidningen *Visir* var språkrör för, stod för en dylik riktning.³⁰

Socialisterna och den produktionsvänliga delen av självständighetspartiet lutade åt samma håll i problemuppfattningen. Trälarsjömännen och "fiskekärningarna" såväl som "fiskekungarna" hade ett intresse av att bygga ut och modernisera fisket och fiskindustrin. I landets båda huvudklasser har det aldrig rått någon tvekan om att fisken i havet är den ojämförligt viktigaste källan till hygglig levnadsstandard – och profiter. Enigheten på denna punkt verkar ha varit i hög grad avgörande för beslutet om regeringssamarbete. Trots den uppenbara risken för skilda meningar i frågan om inflationens bekämpande så framstod inte sådana utsikter som så avskräckande jämfört med den förväntade fördelen av samarbete och endräkt vid förstärkandet av samhällets ekonomiska grundvalar.

Nyskapelsen ansågs även komma att fungera som delmedel för att lösa penningproblemen.³¹ Inflationen och prisläget blev sekundära frågor i denna situation som i allmänhet ansågs vara historiskt unik och bära på möjligheter som knappast kunde återkomma. Detta sista tryckte EO hårt på i sitt tal den 11 sept. Som en röd tråd genom hela hans framförande gick övertygelsen om att en nationell enhet var en absolut avgörande betingelse för fruktbara åtgärder. Ett av EOs huvudargument mot det just då liggande lagförslaget gällde risken för klasstrider "... just när det är som allra viktigast att nationen håller samman /.../ när hela folkets utkomst och framtid hänger på att det är enat och starkt".³² EO fortsatte: "Vi socialister anser att det isländska folket nu har möjligheter att säkra sin framtid bättre än det någonsin tidigare kunde hoppas på, möjligheter som inte kommer tillbaka om vi nu låter dem gå oss förbi. Och dessa möjligheter måste vi gripa tag i just nu här i alltinget om inte folket ska gå miste om dem oss alla till oersättlig skada. Och detta tillfälle kan tas i akt endast under den förutsättningen att progressiva krafter från landets alla huvudklasser; arbetare, bönder och näringsidkare, står enade och att dessa för detta syfte bildar en stark regering här i alltinget de närmaste dagarna."³³

Trots att självständighetspartiet inte brukade utgå från begrepp som "progressiv" i sina idéskrifter och handlingsprogram så kunde dess le-

dare knappast undgå att ta intryck av detta övertygelsemättade tal om enhet hos socialistledaren. Partiet har alltid i sin ideologi tillskrivit den nationella enheten ett högt värde, även framställt den som partiets huvudsakliga mål.³⁴

Men problem- och situationsuppfattningen omfattade en vidare sfär än Islands inre angelägenheter i trång bemärkelse. De båda aktörerna hade klart för sig att kriget hade medfört sådana omvälvningar i världen att när det slutade "... möter oss fullständigt nya utsikter i världspolitiken, i tekniken, i världens näringsliv och ekonomi".³⁵ "Självständighetspartiet har klart för sig att det förflutna är förbi med sina fördelar och nackdelar och kommer aldrig tillbaka. Från krigets fruktansvärda sjögång kommer en ny värld att resa sig med nya seder och förhållanden på de flesta områden."³⁶

Nu gällde det för Island att se om sitt hus i den omstrukturerad av politiska och ekonomiska relationer länder emellan som oundvikligen skulle komma till stånd efter krigets kaos. EO talade om en ny teknisk revolution som skulle kunna användas för att förbättra livet för världens folk i en utsträckning som aldrig förr varit möjlig. Han var också övertygad om att ett sådant storartat försök skulle bli gjort. Därför att "... ledarna för de förenade nationerna har det klart för sig att om samarbete mellan folken om produktion och handel misslyckas, om det nu sätter igång en urskilningslös kamp utåt om marknader, tullar, monopol och kolonier tillsammans med de angrepp på allmänhetens livsvillkor inåt som följer en sådan kamp i varje land, – då utbrister det krig och fascism över folken inom 10–20 år som följd av en ny depression och massarbetslöshet."³⁷ Island måste tillförsäkra sig en plats vid "förhandlingsbordet" och en rättmätig position i den fredligt tillkomna omstrukturerad av världsordningen, menade EO.

III.3 Mål

Problemet innebär uppenbarligen både en bedömning av verkligheten och ett värdeförankrat utstakande av mål, eller snarare att det konkreta problemets lösning sökes i enlighet med ett uppställt mål.

Man skulle kunna klassificera målen på två sätt. Å ena sidan har vi de båda aktörernas mål som antingen kan vara sammanfallande eller specifika för var och en av aktörerna. Å andra sidan kan man dela in målen efter innehåll eller område.

För att börja med det sista så låg de uppsatta målen både på utrikes- och inrikesplanet. Och på vart och ett av dessa plan gällde de både politik och ekonomi.

Det är ingen tillfällighet att *värn om nationens självständighet* brukade nämnas först i de flesta målförklaringar.³⁸ Detta med tanke på den nyvunna, slutgiltiga befrielsen från Danmark och republikens bildande men också den motsägelsefulla omständigheten att Island samtidigt var ockuperat, om än i "försvarssyfte".

Det reella oberoendet ansågs betingat av ett annat måls uppnående, *ekonomisk säkerhet och oberoende*.

I och med det faktum att Island i så hög grad är beroende av utrikeshandeln blir de ekonomiska relationerna med utlandet av högsta politiska vikt. Landet saknar i stort sett alla viktiga råvaror, malm, trä osv så att importen är förhållandevis mycket stor. Nödvändigheten av att kunna avsätta landets produkter på utländska marknader är därför given. Det har heller aldrig varit någon hemlighet att sedan Island fick sin egen utrikesminister och -departement har det varit en av dessas allra viktigaste frågor att stödja eller till och med driva utrikeshandel och marknadsföring.³⁹ Utrikespolitiken har i långa stycken handlat om försäljning av torsk och sill.

Som ovan nämndes så stod det klart för våra aktörer 1944 att det höll på att hända och skulle komma att hända många viktiga saker i de internationella relationerna såväl på det politiska som på det ekonomiska området. Nya handelsavtal och annat ekonomiskt samarbete skulle komma att utvecklas likaväl som politiska samman slutningar och förbund. Måluppfyllelse på utrikesplanet – ekonomisk säkerhet och oberoende samt politisk självständighet – krävde att Island kämpade för att få delta i alla för landet relevanta internationella förhandlingar och sammanslutningar. Och tilliten till exempelvis de planerade Förenta nationerna var mycket stor på Island vid denna tid. Många framhävde betydelsen av ett samarbete med de övriga nordiska länderna.

Det område som under lång tid har utgjort ett slags förbindelseänk mellan utrikes och inrikesplanet är frågan om Islands möjligheter att självt utnyttja det omgivande havets resurser. Fiskegränsen låg år 1944 fortfarande endast 3 mil utanför Islands kust och utländska trälare rörde sig fritt på de fiskebankar som landet räknat som sina från dess fiskehistorias början. Tecken på rovfiske började bli tydliga. Det var därför ett allmänt omfattat mål vid denna tid att utvidga fiskegränsen så

fort tvångsavtalet från 1902 upphörde att gälla.⁴⁰ Fisken i havet har under många sekler varit och är fortfarande grunden för den isländska ekonomin. Bättre kontroll av fiskebankarna ansågs därför nu vara förutsättningen för att de avsedda investeringarna i nya båtar, moderniserade fabriker och utvecklande av nya produkter var ett realistiskt projekt.

Uppbyggnad och förnyelse av näringslivet för att säkra folkets välbefinnande i framtiden var det tvåfaldiga mål på inrikesplanet som omfattades av alla partier sommaren och hösten 1944 (se tidigare hänvisning till ÖT).

Ekonomisk politik i den isländska statens namn hade bedrivits i större eller mindre utsträckning sedan tiden före 1920. Mest omfattande blev den vid mitten av trettioalet när "den arbetande klassernas regering" (framstegspartiet och socialdemokraterna) kom till makten.

De borgerliga hade givetvis i sina partiprogram hållit på ekonomisk liberalism men det gick väl där som på andra håll, i England exempelvis, att de ekonomiska realiteterna tog sig andra uttryck än vad som i läran antogs. Det var stundtals en mycket smärtsam process för teoretiker att försöka justera de politiska men framför allt de filosofiska idéerna när teorin visade sig ofruktbar.⁴¹ Men som tur var var de borgerliga ledarna på Island i hög grad sk realpolitiker. Särskilt Ólafur Thors rönt både uppskattning och avsky för den egenskapen. Det var också han i sin dubbla roll av trälärare och ledande borgerlig politiker som framgångsrikt arbetade för att staten skulle ställa sig bakom och aktivt stödja saltfiskexporten (den absolut viktigaste exportvaran då) 1932.⁴²

Statliga, ekonomisk-politiska åtgärder med en allmänt hållen liberal föreställningsram i bakgrunden är således av gammalt datum på Island.

De mest centrala målen på inrikesplanet gällde alltså ekonomiska frågor – uppbyggnad och stabilisering av de materiella grunderna för folkets existens. Detta var i sin tur ett delmål eller kanske snarare en ständigt, parallellt löpande förutsättning för ett allmän-politiskt, övergripande mål – folkets välbefinnande på alla livets områden. Det specifikt politiska målet som var mest aktuellt var ju lösningen av själva regeringskrisen.

Det sades ovan att anledningen till det gjorda valet – regeringsbildandet hösten 1944 – måste ha varit att huvudaktörerna uppfattade det aktuella problemet på ett likartat sätt. Den likartade problemuppfattningen måste också vara grunden för ett

i vissa stycken gemensamt mål. Båda ville utesluta möjligheten av att den utomparlamentariska regeringen fortsatte och ville offra mycket för att kunna bilda en handlingsduglig, parlamentariskt förankrad regering. Båda ställde den ekonomiska uppbyggnaden som ett primärt mål i detta läge och båda ville satsa djärvt på den näring där de bästa möjligheterna fanns för expansion och snabba profiter samt till nya investeringar, nämligen fisket.

Följande citat får stå för socialisternas situationsbundna allmänna mål: "Vår uppgift i denna omvandlingsprocess (den fredliga omplanering av världsekonomin som man trodde skulle äga rum de närmaste åren) är att befästa vår lilla republiks politiska och ekonomiska självständighet, lägga grunden för storartade framsteg i nationens näringsliv och se till att världens minsta nation även i fortsättningen kan hålla den högsta levnadsstandard som någon europeisk nation nu har."⁴³ Och eftersom de som nu regerar endast "vill krig, krig mot Islands arbetande klasser" så måste landets alla progressiva krafter gå ihop och bilda en stark regering.⁴⁴ EO beskriver sedan i målande ordalag hur han tänker sig att de 580 miljoner kronorna som ligger och väntar ska användas. Han vill fördubbla fiskeflottan, bygga sill-, frys- och konserverfabriker samt köpa effektiva jordbruksmaskiner, material till kraftverks-, väg- och hamnbyggen osv, osv.

ÓT:s falang i självständighetspartiet har hela tiden tryckt på nödvändigheten av att bilda en ny regering. Ett äventyrande av den parlamentariska principen framställs som den farligaste politiska följden av den rådande situationen.

Som en sann realpolitiker var ÓT inte särskilt villig att "sia om framtiden". Det poängterade han i slutet på sitt tal på partiets landsmöte 1943. "Alla vet att uppgifterna är många och komplicerade."⁴⁵ När han dock räknar upp tre saker som han själv anser viktigast för partiet att arbeta för den närmaste tiden är det också typiskt nog endast en av punkterna (den tredje och sistnämnda) som rör en innehållslig, politisk fråga. Dessutom var det en vid den tidpunkten okontroversiell sådan, att ro självständighetsfrågan i land så fort som möjligt. De andra två punkterna gäller partiets hållning till samarbete och en allmän verklighetsbedömning. Insikten om världens omvandling i samband med kriget nämndes ovan, se avsnitt III.2. ÓT förklarar också å sitt partis vägnar att man "... inte avser att möta (det nya) som förstenade figurer utan vill sträva efter att så fort som möjligt, nå den djupaste förståelse för den nya

tidens natur, i syfte att försöka förena det bästa bland det nya med partiets grundprinciper och med dess nationella kamp under de kommande åren".⁴⁶

Den förstnämnda punkten är en klar och tydlig vädjan om vapenvila på inrikesplanet. "Trots allt som skiljer är självständighetspartiet alltid berett att lägga ner vapnen och delta i bildandet av en nationell enhet för såväl ett sökande framåt som försvar under dessa ödesdigra tider i nationens historia."⁴⁷

Utrikesrelationerna var fortfarande till den grad oproblematiske att det konkreta läget där inte hindrade en enhetlig målsättning. Socialister och självständighetspartiet hade på slutet haft ett visst samarbete i självständighetsfrågan. De ville driva igenom republikbildandet före krigets slut (enligt unionsavtalet från 1918 var det fritt fram för ett ensidigt beslut efter 1943 års utgång) och menade att landet då stod bättre rustat för det så viktiga internationella samarbetet som skulle normaliseras och återskapas efter kriget. Vissa andra, främst socialdemokrater, agerade för att man skulle vänta med självständighetsförklaringen tills efter krigsslutet. Detta gjordes främst av hänsyn till det ockuperade Danmark. Isländska socialdemokrater anslöt sig här till skandinaviska, framför allt svenska, partibröder vilka tyckte att Island utnyttjade Danmarks nödläge.⁴⁸

Både USA och Storbritannien hade i avtal bundet sig för att avlägsna sina trupper från landet så fort kriget var slut. Massiv folkvilja var också rådande för detta. De båda (och för övrigt alla) stormakterna hade accepterat och lyckönskat den nya republiken.⁴⁹

När det gällde handels- och andra ekonomiska förbindelser utåt så var isländska politiker givetvis medvetna om de stundande svårigheterna pga sönderslagna marknader i de krigshärjade länderna. Men några särskilda politiska eller ideologiska synpunkter präglade inte aktörernas mål på det här planet. Det gällde att sälja torsk och köpa in för de många behoven där det var ekonomiskt mest fördelaktigt. Blockbildningarna i världen var ännu inte för handen. Järnridån var ju knappast påtänkt, åtminstone inte nerfäld.

Utåt krävdes det således vid denna tid inte annat av aktörerna än någorlunda realistisk lägesorientering och *en allmän för-nationens-bästa målförklaring*.

III.4 Valet, alternativ och konsekvenser

När beslutet om samarbete togs var det endast socialistpartiet som enhälligt röstade för. Inom so-

cialdemokraternas partistyrelse var en mycket knapp majoritet för samarbete, medan självständighetspartiets parlamentgrupp splittrades så att en fjärdedel (5) av dess medlemmar förklarade sig i opposition. Inget nytt parti bildades ändå men partiets ena språkrör, tidningen Visir (det andra är Morgunbladid) skrev konsekvent mot nyskapsregeringen.⁵⁰

Oppositionen bestod således av framstegspartiet och en del av självständighetspartiet. Enligt Brynjólfur Bjarnason, den socialistiske utbildningsministern, var det den del av detta parti "... som stödjer sig på grosshandlare och storbönder". Han menar att efter regeringsbildandet har de politiska linjerna i landet klarnat. "Det har visat sig att framstegspartiets ledning är den mest reaktionära kraften i landet, som dock ingalunda tvekar inför att använda sig av 'vänster'demagogi när den anser det fördelaktigt. I förbund med den befinner sig självständighetspartiets yttersta högerklick – några grosshandlare och reaktionära storbönder, samt socialdemokraternas mest fanatiska del, den som endast vill samarbeta med reaktionen och som låter hela sitt program formas av fientligheten gentemot socialisterna."⁵¹

Vilka alternativa möjligheter fanns det då på det politiska kraftfältet vid denna tid? Eller, för att tala i aktörstermer, vilka reella möjligheter upplevde sig aktörerna ha att välja mellan och hur värderades deras respektive konsekvenser?

I sitt tal på självständighetspartiets landsmöte 1945 redogjorde ÓT ganska ingående för förhandlingarna om en regeringsbildning sommaren och hösten 1944. Med hänvisning till en resolution från partiets landsmöte 1943 framhöll han att partistyrelsen hade sedan dess agerat enligt föreskrifterna: "... att självständighetspartiet ska verka för att få till stånd bredast möjliga politiska samarbete i landet och att en parlamentarisk regering med majoritetsstöd i alltinget blir bildad".⁵²

Under våren 1944 när ÓT tog initiativet till att politikerna skulle återta sitt ansvarsområde och göra slut på den svaga ämbetsmannaregeringen ivrade han också för en bred "nationalregering". Dels rådde det sådana stämningar i grannländerna, dels passade det väl in i det ideologiska klimatet vid tiden för republikens bildande. Den nyfödda republiken skulle få en politisk enhet i present.

Förhandlingarna om en fyrtiregering varade i sex veckor men utan resultat. I juli började diskussionerna på nytt och fortsatte oavbrutet till den 3 oktober. Framstegspartiet förklarade då att

det uppfattade förhandlingarna som slutförda och inte vid oförändrade omständigheter ville delta vidare i dem.⁵³ Omedelbart därefter fick ÓT i uppdrag av landets president att försöka bilda en regering. Han vände sig först till framstegspartiet. Det "... ansågs ju inte sannolikt då att ett samarbete endast med arbetarpartierna kunde komma till stånd".⁵⁴

Framstegspartiet ville inte samregera med självständighetspartiet vare sig under dettas ledning eller med en "neutral" statsminister. ÓT påstår att framstegspartiets enda förslag var att återuppliva den utomparlamentariska regeringen. Han framhåller också att framstegspartiet dessförinnan hade försäkrat sig om att socialdemokraterna inte ville vara med om en trepartiregering (självstph, framstp och socdem). Därmed tyckte det sig ha garanterat att ingen parlamentarisk regering kunde bildas, ty man var övertygad om att socialdemokraterna ännu mindre skulle acceptera ett samarbete med självständighetspartiet och socialisterna än med självständighetspartiet och framstegspartiet. Det ville stridigheter som skulle tvinga fram nyval till våren, menade han, det har bevisats efteråt.⁵⁵

Bortsett från att den utomparlamentariska regeringens utrikesminister (Vilhjálmur Thór) var en framstegspartist⁵⁶ så tolkade ÓT partiets agerande så att det var ett försök till att gräva undan självständighetspartiets förtroende och betvinga sin gamla och nya rival i striderna om valkretsarna och valsystemet. För ÓT och hans parti gällde det å andra sidan att visa att de vågade söka regeringssamarbete utan framstegspartiets medverkan. Hade de inte gjort så skulle de därmed ha funnit sig i och legitimerat den framstegspartistiska ledarställning som de hade fördömt och kraftigt motarbetat i nästan två årtionden, menade ÓT.

Var då inte ett center-vänstersamarbete tänkbart, dvs att framstegspartiet och de båda arbetarpartierna slöt sig samman? Den grund som hade funnits på trettioalet för "de arbetande klassernas regering" (framstegspartiet och socialdemokrater), fanns den inte kvar? (Se sid 219) En dylik, s k vänsterregering, bildades också senare, på femtioalet. Men det verkar inte ha varit ett realistiskt alternativ 1944, fastän ÓT påpekar att framstegspartiet i många år långt efter och sökt samverka med arbetarpartierna utan självständighetspartiets deltagande.⁵⁷

Socialisternas vädjan till "alla progressiva krafter i landet" att gripa tag i situationen och sam-

arbete har behandlats ovan. Om detta samarbete skedde i form av en tre- eller fyrtiregering eller tvärs över alla partigränser verkade mindre viktigt.

De realistiska möjligheterna till regeringsbildning på Island hösten 1944 förefaller således endast ha varit två: att den utomparlamentariska regeringen åter ställdes på sina svaga ben eller att de krafter förenades som starkast intresserade sig för ett återupprättande av ett säkert politiskt styre i landet.

Alla var nog överens om vilka konsekvenser det första alternativet skulle få. Av den närmast föregående regeringsperioden att bedöma skulle, förutom allmänt virrvarr i politiken, arbetarklassen med all sannolikhet utmanas till hårda strider om sina villkor. Idéerna om hur den kampen *helst* borde sluta var givetvis olika. Men bedömningarna av hur den *skulle komma* att sluta gick inte alla gånger i samma riktning. Det första alternativets förespråkare hoppades förmodligen på att fackföreningarna skulle sättas på plats "en gång för alla",⁵⁸ så att inte uppbyggnaden i ekonomin äventyrades.

Den socialistiska arbetarrörelsen hade växt sig allt starkare. Socialistpartiet hade som ovan nämntes vunnit en stor valseger 1942, socialister hade på många håll övertaget i facket, och fackföreningarna hade sommaren 1942 drivit igenom många av sina centrala krav. Insikten om arbetarklassens styrka torde inte ha varit det lättaste lodet i vågskålarna, när borgarnas ledare, Ólafur Thors, övervägde det politiska läget och gjorde sina kalkyler. Striden mot framstegspartiet och rädslan för parlamentarismens upplösning bör naturligtvis inte förringas.

Under nyskapsregeringens stormiga period, efter att USA hade på allvar satt i gång sina påtryckningar om baser på Island, gav ÓT ofta uttryck för sin åsikt att pga socialisternas ställning i arbetarrörelsen gick det i realiteten inte att styra landet utan ett samarbete med dem. Efter det att på hösten 1946 det s k Keflavikavtalet hade röstats igenom i alltinget, socialisterna spräckt regeringen och framstegspartiets ledare, Hermann Jónasson och Ólafur Thors "tävlade om socialisternas gunst" för nytt regeringssamarbete – påminde amerikanerna ÓT om att "... regeringsbildning med kommunisterna gjorde västvärlden besviken". Ólafur svarade då att "det gjorde honom detsamma för att han visste vad som var bra för Island". Den dagen hade ännu inte kommit att det var möjligt att styra landet utan samarbete med kommunisterna".⁵⁹

IV. Omgivningen ändras

IV.1 USA går till aktion*

Adam och Eva satt inte längre i paradiset. De ytligt oproblematiske relationerna med yttvärlden antog snabbt en annan karaktär, när krigets konstlade situation gick mot sitt slut. Som ovan antydde hade det i realiteten under hela kriget föregått en, mest hemlig, dragkamp mellan Storbritannien och USA om "nyttjanderätten" av Island. Men de båda stormakterna hade något olika intentioner.

Island och havet däromkring hade sedan länge tillhört den brittiska intressesfären och britterna tänkte sig att så skulle det förbli. De hade redan före krigets utbrott insett den strategiska vikten av Island i fall av krig mot Tyskland och försökt motverka tyskarnas aktiviteter på och omkring landet våren och sommaren 1939.⁶⁰ Men britterna var också rädda för att USA skulle återuppta sin isolationistiska politik efter kriget, och därför ville de att Island skulle fungera som en förbindelse-länk mellan USA och Europa. Det brittiska förslaget hösten 1941 om att i framtiden hyra flygplatser på Island tillsammans med USA hade som motiv att stimulera och underlätta amerikansk inblandning i europeiska frågor (s 126).

Amerikanerna ville å andra sidan inte ingå någon som helst överenskommelse med britterna när det gällde Island. De hade från början klara intentioner om att ensam besitta kontrollen över landet i framtiden om det "behövdes" (s 126–7).

Såsom tidigare nämndes (II.2) hade Islands förbindelser med omvärlden delvis riktats västerut under kriget. Islänningarna hade länge haft problem med att de länder där exportmarknader etablerats producerade endast i liten grad varor som tillfredsställde isländska importbehov. Detta blev särskilt svårt under mellankrigstiden, då krav på bilateral handel ökade över allt.⁶¹ Andra världskriget medförde nya problem i utrikeshandeln. Landets största handelspartner vid krigets utbrott och efter ockupationen, Storbritannien, krigshärjad som den var, kunde inte förse Island med nödvändiga importvaror. Britterna köpte däremot

* Grunden för detta avsnitt är hämtad från en och samma källa: Thor Whitehead: "Lýðveldi og herstöðvar 1941–46" (Republik och militära baser 1941–46) i tidskriften *Skirnir* 1976 s 126–72. Sidhänvisningar inom parentes i texten avser denna uppsats.

största delen av den isländska fiskexporten (och var mycket beroende av denna), så att punden lagrades i engelska banker. Obetydlig dollarreserv och brittisk ovilja att överlåta sina dollar till islänningar, trots en överenskommelse därom⁶² gjorde det svårt att storhandla i USA. En viss hjälp var att i och med att Island kom att tillhöra "the sterling area" från och med april 1941 kunde det utan särskilda licenser handla för sina pund i andra länder inom pundområdet, exempelvis Kanada.⁶³ Importproblemet löstes sedan i nov 1941 genom att USA i kraft av lend-lease akten betalade fraktkostnaden för fisken från Island till England. Pengarna sattes in på banker i New York. "The solution was beautiful in its simplicity."⁶⁴

Både i Washington och London planerades det och schackrades bakom kulisserna om nödvändigheten av ett säkert fäste på Island efter kriget. Det hände även att detta diskuterades öppet. 1943 höjdes det röster i kongressen och i massmedia om att USA hade rätt att i framtiden utnyttja de flygplatser de hade byggt utomlands, inte minst på Island. USAs säkerhet och handelsintressen påstods stå på spel. Just vid denna tid höll britterna på med en hemlig plan med liknande krav avseende Island. I början av år 1944 beslöt den brittiska regeringen att överge denna plan. Amerikanerna hade byggt många flygplatser på brittiskt territorium på olika håll i världen. Britterna själva ville inte ge föredöme för sådana krav. De nöjde sig med "rättigheter på mest fördelaktiga villkor" för Reykjavíks flygplats. USA hade utan britternas vetskap skaffat sig motsvarande rättigheter för Keflavíks flygplats våren 1942 (s 127).

Planerna om FN 1944 ändrade något britternas hållning till framtida baser på Island. Nu ville de ingå ett brittiskt-amerikanskt avtal med Island inom ramen för FNs plan om särskilda mellanstatliga avtal i säkerhetssyfte. Island skulle bidra med "en kärna av baser" för att användas av västmakterna i tider av krig eller krigsfara. Inga militära styrkor skulle vara i landet i fredstid. alla förhandlingar om säkerhetsavtal med Island skulle göras på FNs vägnar.

Tydligt var att fastän Island skulle hjälpa Väst-europa att behålla sambandet med USA, så ville britterna inte att islänningarna amerikaniserades för mycket och naturligtvis inte heller att någon vidare kontakt med Östeuropa förekom. Förutom säkerhetsavtalet uttryckte brittiska militära myndigheter förhoppningar om att Island senare skulle gå in i en västeuropeisk gemenskap som verkade inom ramen för FN under Storbritannien och

Frankrikes ledning (s 128). Både i brittiska och amerikanska dokument från 1944 framgår det klart att båda ländernas utrikesdepartement och högsta militära myndigheter bedömde Islands betydelse utifrån motsättningar och tänkbart krig mot Sovjet (s 129).

Men dessa planer var inte öppna för insyn och "basfrågan" vållade ännu inte partipolitiska strider till den grad att inviterna mellan vänster och höger upphörde. Den socialistiska pressen skrev visserligen en hel del om den amerikanska imperialismens faror, och sensommaren 1944 uppstod det en stark propaganda mot militärbaser i fredstid. Anledningen var att Islands president, Sveinn Björnsson och utrikesministern, Vilhjálmur Thór åkte på offentligt besök till USA.

Våra huvudaktörer, dvs de som skulle bilda nyskapsregeringen, såg denna resa med särskilt oblida ögon. Alla visste att dessa två var stora amerikavänner. Det är nu känt att de gick USAs ärenden, särskilt Vilhjálmur, att denne tog initiativet till besöket i syfte att diskutera "framtida affärer och flygfrågor" och att amerikanska utrikesdepartementet och Pentagon uppmanade president Roosevelt att inbjuda de två. Det brådskade att påbörja förhandlingarna om baserna, ty läget skulle troligen förvärras om dessa män lämnade sina poster.

De två ändrade sig dock när de kom till Washington, och amerikanernas hopp om avtal om baser med den utomparlamentariska regeringen tillintetgjordes.

I motsats till britterna litade amerikanerna inte på att ett avtal inom FNs ramar tillfredsställde deras krav på kontroll av Island. Tvärtom kämpade de av alla (diplomatiska) krafter att tvinga landet till ett avtal, innan de blev tvungna att ta hänsyn till Sovjet och andra stormakter i säkerhetsrådet (s 132).

I mars 1945 överlämnade britterna sin tidigare nämnda plan om ett gemensamt avtal till amerikanerna. Washington svarade inte utan skickade omedelbart sin egen plan till Ólafur Thors (stats- och utrikesminister) för omdöme. Detta blev negativt, folket och alltinget var emot militära baser men situationen skulle möjligen ändras i fall islänningarna blev övertygade om fara från Sovjet. ÓT antydde att man skulle verka för att öka folkets "realism" i basfrågor (s 129).

Sommaren kom och kriget slutade, men amerikanerna hade inga planer på att avlägsna sina trupper från Island. Britterna, som fortfarande inget svar fått om gemensamt avtal och gemensam evakuering av baserna, beslutade ensidigt att vara

borta med sina trupper före slutet av mars 1946.

Atombombens tillkomst i augusti 1945 befäste ytterligare USAs intentioner om att skaffa sig kontroll över baser på Island. Den amerikanska flottan och flygvapnet, rustat med kärnvapen, skulle vara motvikten till den röda armén i Europas hjärta. Och planerna krävde baser i utkanten av ett tänkbart krigsfält.

Den strategiska planen från 1945 visar att Pentagon ansåg att baser på Island, Grönland och Azorerna hade en avgörande betydelse för försvaret av Västeuropa. Island skulle vara USAs huvudutpost mot Sovjet och Keflavik skulle bli startpunkt för bombplan för angrepp på "mål var som helst i Europa och Västasien" (s 130–31). I en reviderad plan från juni 1946 stod Island högst på listan över "nödvändiga" baser (s 167). Island och de andra öarna hade därmed en avgörande betydelse för Trumans hela försvarspolitik.

Den isländska regeringen lyckades stå emot USAs intensiva tryck till hösten 1946. Turerna var många och många amerikaner blev häpen och till och med "greatly shocked" över denna "... medfödda isländska trotsighet och denna fäniga självständighetsfixering" (s 134) som vållade så stora svårigheter. Avtalsförslaget ändrades flera gånger och kraven reducerades. Det första förslaget innebar ett ensidigt avtal där "USA skulle åta sig Islands försvar 'för evigt'". Avtalet skulle grundas på Monroe-doktrinen och innebära att Island blev "den tjuogoandra amerikarepubliken" (s 128). Det som slutligen röstades igenom den 5 oktober 1946, det s k Keflavikavtalet, var ett ömsesidigt avtal (försvarssamarbete), uppsägbart med relativt kort varsel och över huvud kompromisspråglat på de flesta punkter (s 152–62).

Rösterna föll 32 mot 19. Framstegspartiet och socialdemokrater var kluvna vid omröstningen, medan självständighetspartister var enhetligt för och socialisterna mot förslaget.⁶⁵

Efter omröstningen förklarade socialisterna att deras deltagande i regeringssamarbetet var slut (s 166).

Amerikanerna hade uppnått sitt dubbla mål: avtalet och att knäcka nyskapsregeringen. Thor Whitehead visar att i offensivens slutskede hade amerikanernas kamp för avtalet och motståndet mot socialister i regeringsställning blivit en gemensam sak (se bl a s 164). Statsministern, Ólafur Thors, hade utkämpat en svår kamp för att hålla ihop regeringen. Han försökte hitta ett slags minimaxpunkt, en skärningspunkt mellan de is-

ländska socialisternas och Washingtons krav, men misslyckades.

IV.2 Nytt "problem" och nytt "val"

"Hotet och möjligheterna" på våra aktörers fält hade ändrats fundamentalt på två år. Nytt problem uppkom och ett nytt val träffades. Whitehead verkar mena att de s k demokratiska partiernas huvudmotiv för att vilja alliera sig med USA och därmed slutgiltigt bryta den neutralitet som proklamerades 1918, var att stärka grunderna för utrikeshandeln. De ekonomiska utsikterna hade redan börjat mörkna pga sviktande fiskmarknader i Europa och prisfall på isländska produkter. De tidigare krigsdrabbade nationerna började nu fiska själva. Och det är klart att regeringsoppositionens tunga *motiveringar*, som dock inte vädrades så ofta öppet, tog fasta på detta. Oro för handeln har naturligtvis också spelat in i statsministerns kalkyler men allt tyder på att han inte var lika enögd när det gällde möjligheter av framtida marknader som många andra. Enorma marknader hade öppnats i Sovjet och i ett av samtalen med ambassadör Dreyfus underströk ÖT socialisternas argument att ett "privat" avtal med USA var en utmaning mot Sovjet som med fiskköp hade räddat Island från stora ekonomiska svårigheter. (De lär dessutom ha betalat i dollar.) Han tillade att Sovjet hade erbjudit sig att köpa 70 % av landets fiskexport för 1948! (s 168). ÖT tänkte inte avstå från dessa möjligheter utan att vara säker på andra sådana, lika goda, åtminstone så länge han inte såg med egna ögon någon speciell sovjetfara.

Jag har inte här och nu tillgång till ett material som skulle kunna ställas mot Whiteheads visserligen milt formulerade tes om att det var bekymmer för ekonomin som sådan som var mest pådrivande i avtalsförespråkarnas handlande.

Jag leker ändå med tanken att det förhöll sig annorlunda: att huvudmotiven var politiska och ideologiska. De ivriga avtalsförespråkarna var i första hand den tidigare (utomparlamentariska) regeringens stödtrupper med dess utrikesminister (VTh) i spetsen. Framstegspartiet hade sin del däri och i egenskap av det enda hela oppositionspartiet såg de det som sitt omedelbara intresse att knäcka nyskapsregeringen. I dessa led rådde det starka antikommunistiska stämningar, motståndet var hårt mot regeringens förmenta socialiseringsplan och "ekonomiska ansvarslöshet". Rädslan för en tilltagande kommunistisk "smitta" var stor och kallakrigspropagandan fann här en god grogrund när den sattes igång på allvar.

Från socialisternas synpunkt gällde det nya problemets alternativa lösningar: fortsatt regerings-samarbete eller avgång. De valde det sistnämnda. Varför? Hade deras mål förändrats? Värderade de konsekvenserna annorlunda än tidigare? Eller var det så att de såg sig tvungna att ställa ett annat mål i förgrunden än vad de hade gjort 1944 utan att för den skull ha ändrat sina måls innehåll? Den bedömda ekonomiska nödvändigheten hade vägt tyngst två år tidigare. Men "nyskapelsen" var ännu långt ifrån att ha förts i hamn så att det ekonomiska "kravet" i sig hade knappast ändrats.

Det är inte meningen att utreda detta närmare här men det förefaller uppenbart att socialisterna politiska och idémässiga trovärdighet krävde deras utträde ur regeringen efter Keflavikavtalet.

När det gäller socialisterna kan man naturligtvis också fråga varför de inte tog konfrontation med borgarna 1944. Det politiska och ekonomiska läget påkallade kanske hellre en sådan lösning enligt någons bedömning. Detta kan inte heller utredas här.

Övertygelsen om detta regeringssamarbetes progressiva verkan synes ha varit stor bland de ledande socialisterna. Dels gjorde deras ministrar och även andra alltingsledamöter allt de kunde för att underlätta statsministerns svåra balansgång efter att USA hade satt i gång med sina påtryckningar. Exempelvis tog de inte upp i alltinget frågan om de kvarsittande amerikanska truppers existens, fastän deras tidning (Folkviljan) sprutade eld och svavel i sina spalter över detta. Dels deltog de rätt länge i nya regeringförhandlingar, där möjligheten av samma partikonstellation ingick.

En ny regeringsbildning lyckades inte förrän fram på vårkanten 1947. Då hade nya krafter tagit överhanden i isländsk politik. Beslutsamma kommunistmotståndare tog ledningen både inom självständighetspartiet och socialdemokraterna. Det tyngsta namnet var Bjarni Benediktsson, Ólafur Thors efterträdare som borgerlig ledare under det närmaste kvartsseklet.

Noter

- 1 I vissa fall är det rättare att säga "tvingade danskarna". Se Björn Thorsteinsson: Tiu thorskastríð 1415–1976 (Tio torskrig 1415–1976), (1976) sid 201 f.
- 2 Kungen hade år 1831 upprättat fyra ståndsting i Danmark, ett för vardera delen: Holstein, Slesvig, Jylland och Öarna. Island var representerad och isländska frågor behandlades på Öarnas ting.

- 3 De som startade Kveldúlfur var Thor Jensen och söner. En av dessa söner var Ólafur Thors som senare blev det nya självständighetspartiets ledare. Han har varit Islands statsminister oftare och sammanlagt längre än någon annan.
- 4 Se bl a W Ch Chamberlin: Economic Development of Iceland through World War II (1947), sid 74 f.
- 5 Denna vänsterinriktning som framstegspartiet särskilt tidigare framhöll rätt starkt har samma ursprung som de danska venstrepartierna. Men dessutom och viktigare har framstegspartiet en sorts konkret vänsterinriktning genom sitt nära samband med den isländska kooperationen.
- 6 Han gick sedan över till framstegspartiet. Den förste riktige socialdemokraten kom in i alltinget 1921.
- 7 Omkring 25 % av Reykjavíks invånare hade då sin utkomst av trålarfisket. Jfr Heimir Thorleifsson: Frá einveldi til lýðveldis (Från envælde till republik), (1973) sid 159 f.
- 8 Se bl a Thorleifsson a a, sid 167 ff och Chamberlin a a, sid 62 ff.
- 9 Hallgrímur Guðmundsson: Stjórnmalaflokkar og addragandinn ad myndun Sjálfstæðisflokksins (Politiska partier och grunderna för självständighetspartiets bildande), (1975) sid 32.
- 10 Ibid, sid 35 f.
- 11 Två längre uppsatser båda med engelsk summary har nyligen skrivits om vattenfallsfrågan av historikern Sigurdur Ragnarsson: "Innilokun eda opingátt. Thættir úr sögu fossamálsins", i tidskriften Saga 1975, sid 5–105 samt "Fossakaup og framkvæmdaáform. Thættir úr sögu fossamálsins. Fyrri hluti", i samma tidskrift 1976, sid 125–182.
- 12 1931 uppstod det första av tre strider om valsyste-met som resulterade i grundlagsändringar. De andra stod 1942 och 1959. Landet var från början uppdelat i många små valkretsar, de flesta enmanskretsar med majoritetsval. Detta ändrades successivt och från 1959 har Island 8 valkretsar och proportionella val. På grund av fortsatta omflyttningar inom landet har under de sista åren diskussioner om nya ändringar skjutit fart.
- 13 Se bl a The Memoirs of Cordell Hull Vol I (1948) sid 753 f.
- 14 Se bl a Chamberlin a a, sid 78 f, Hull a a, sid 754 samt Sólrún B Jensdóttir Hardarson: "The Republic of Iceland 1940–44: Anglo-American attitudes and influences" i Journal of Contemporary History Vol 9 No 4 1974, sid 29 f.
- 15 Jensdóttir Hardarson, Ibid samt Thorleifsson a a, sid 224.
- 16 Thor Whitehead: "Lýðveldi og herstöðvar 1941–46" (Republik och militära baser 1941–46) i tidskriften Skírnir 1976, sid 126.
- 17 Chamberlin a a, sid 88.
- 18 Jfr ibid, tabeller sid 91.
- 19 Ibid, sid 85.
- 20 Ibid.
- 21 Index för levnadskostnader i Reykjavík steg – jfrt med 100 i jan 1939 – till 172 i okt 1941. I okt 1941 var den uppe i 271. Hela tiden steg matpriserna för-

- hållandevis mycket mer. Se Chamberlin a a, tabellen "Cost of Living Index for Reykjavik" sid 125.
- 22 Det som i svenskan vanligen åsyftas med ordet samlingsregering – en flerpartiregering som i stort sett hela valmanskåren står bakom – uttrycks i isländskan med ordet nationalregering. Den här aktuella regeringen var en trepartiregering ledd av framstegspartiet; det nybildade socialistpartiet stod utanför.
- 23 Denna fråga är för övrigt en av de två stora stridsfrågorna dem emellan genom åren. Den andra gäller importhandelns "frihetsgrader".
- 24 Se bl a Bjarni Benediktsson: Land og lýðveldi III (Land och republik III) (1975) sid 145.
- 25 Einar Olgeirsson's tal från den 11 sept. Althingistidindi 1944 (Alltingsnytt 1944) spalt 282 f.
- 26 Rapport från självständighetspartiets landsmöte 1943, sid 84–90 och motsvarande rapport 1945, sid 16. ÖT tog också upp denna kritik i sitt tal som nybliven statsminister i alltinget 21 oktober 1944, se Morgunbladid 4 nov 1944.
- 27 Landsmöte 1945, sid 17.
- 28 Ibid, sid 26 ff.
- 29 Morgunbladid 4 nov 1944, sid 3.
- 30 Althingistidindi 1944 a a, spalt 282 och 289.
- 31 Ibid, spalt 287.
- 32 Ibid, spalt 283.
- 33 Ibid.
- 34 Landsmöte 1943, sid 28 f.
- 35 Althingistidindi 1944 a a, spalt 283.
- 36 Landsmöte 1943, sid 95.
- 37 Althingistidindi 1944 a a, spalt 284.
- 38 Se exempelvis EO's tal i Althingistidindi 1944 a a, spalt 284.
- 39 Se exempelvis Bjarni Benediktsson's påstående i ett tal på självständighetspartiets landsmöte 1951 (Landsmöte 1951, sid 70) att hans uppgift som utrikesminister var att sköta försäljningen av isländska produkter utomlands.
- 40 Björn Thorsteinsson a a, se not 1.
- 41 Se G H Sabine: A History of Political Theory (1937) 3:e revid uppl 1963, sid 701 ff samt John Stuart Mill: Autobiography (1924) 1966, exvis avsnittet "Crisis in my mental history" sid 113 f.
- 42 ÖT's tal i Landsmöte 1953, sid 48.
- 43 Althingistidindi 1944 a a, spalt 284.
- 44 Ibid, spalt 283.
- 45 Landsmöte 1943, sid 95.
- 46 Ibid.
- 47 Ibid.
- 48 Thor Whitehead: "Stórveldin og lýðveldid 1941–1944" (Stormakterna och republiken 1941–44) i tidskriften Skirnir, sid 215.
- 49 Spelet omkring republikens tillkomst och hur USA utnyttjade detta i eget intresse finns kartlagt i två uppsatser, den som nämns i not 48 ovan samt i Jensdóttir Hardarson a a.
- 50 Thorleifsson a a, sid 244 samt Haukur Helgason: "Efnahagsthrounin á Íslandi 1942–1952" (Den ekonomiska utvecklingen på Island 1942–1952) i tidskriften Réttur nr 2 1953, sid 112.
- 51 Brynjólfur Bjarnason: "Innlend vísj" (Inrikesnytt) i Réttur nr 2 1944, sid 150 f.
- 52 Landsmöte 1945, sid 24 f.
- 53 Ibid, sid 25.
- 54 Ibid.
- 55 Ibid, sid 27.
- 56 Vid denna tid var Vilhjálmur Thor direktör i Landsbanken och blev senare direktör för de kooperativa förbundens landsorganisation (SIS).
- 57 Landsmöte 1945, sid 28.
- 58 Einar Olgeirsson hävdade i sitt tal den 11 sept 1944 att tidningen Visir hade formulerat saken så.
- 59 Whitehead (1976) a a, sid 166 f.
- 60 Se bl a Jensdóttir Hardarson a a, sid 29 f.
- 61 Chamberlin a a, sid 74, 78 och 84.
- 62 Ibid, sid 94.
- 63 Britterna hade i och med ockupationen tagit sig vetomakt i alla isländska valutaafärer. Jfr Chamberlin a a, sid 94.
- 64 Chamberlin a a, sid 95 f.
- 65 Thorleifsson a a, sid 248.

Litteratur

- Allison, G T: Essence of Decision, Boston 1971.
- Bjarni Benediktsson: Land og lýðveldi III, Reykjavik 1975.
- Björn Thorsteinsson: Tiu thorskastrid 1415–1976, Reykjavik 1976.
- Brynjólfur Bjarnason: "Innlend vísj" i tidskriften Réttur, nr 2 1944.
- Chamberlin, W Ch: Economic Development of Iceland through World War II, New York 1947.
- Einar Olgeirsson: alltingstal den 11 sept 1944, i Althingistidindi 1944.
- Hallgrímur Guðmundsson: Stjórnmalaflokkar og adragandinn ad myndun Sjálfstæðisflokksins, stencil, Reykjavik 1975.
- Haukur Helgason: "Efnahagsthrounin á Íslandi 1942–1952" i Réttur nr 2 1953.
- Heimir Thorleifsson: Frá einveldi til lýðveldis. Íslands saga eftir 1830. Reykjavik (1973) 1975.
- Landsfundur 1943, 1945, 1951 och 1953, Reykjavik respektive år. (Sjlvständighetspartiets landsmötesrapporter för ovanstående år.)
- Mill, J S: Autobiography, New York (1924) 1966.
- Morgunbladid 4 nov 1944.
- Sabine, G H: A History of Political Theory, London (1937) 3:e revid uppl 1963.
- Sigurdur Ragnarsson: "Innilokun eda opingátt. Thættir úr sögu fossamálsins", i Saga 1975.
- Sigurdur Ragnarsson: "Fossakaup og framkvæmdaáform. Thættir úr sögu fossamálsins. Fyrri hluti", i Saga 1976.
- Sólrún B Jensdóttir Hardarson: "The Republic of Iceland 1940–44: Anglo-American attitudes and influences" in Journal of Contemporary History Vol 9, No 4 1974.

Thor Whitehead: "Stórveldin og lýdveldid 1941-44" i Skirnir 1973.

Thor Whitehead: "Lýdveldi og herstödvar 1941-46" i Skirnir 1976.